

Odpiralci Pandorine skrinjice ali poskus pisanja zgodovine okoljskih gibanj v Sloveniji

Abstract

Opening Pandora's Box: An Attempt at Writing a History of Slovenian Environmental Movements

The author outlines a history of environmental movements in the last decade of Yugoslavia through a narrative influenced by personal experiences. In the 1980s, several initiatives took stances against industrialization, warned about pollution and opened the question of energy production and provision (with a special emphasis on nuclear power). Environmental movements also played an important role in the processes of democratization and the development of political culture.

Keywords: power industry, nuclear power, industry, politics, Association of Socialist Youth of Slovenia (Zveza socialistične mladine Slovenije – ZSMS)

Andrej Klemenc is a former editor at the Journal for the Critique of Science, Imagination, and New Anthropology. For decades, he has been involved in environmental struggles, and has worked as a project manager in the fields of sustainable energetics and mobility (andrej.drklima@gmail.com).

Povzetek

Avtor prispevka skozi osebno pripoved piše zgodovino dela okoljskih gibanj v zadnjem desetletju Jugoslavije. V 80. letih so se pojavile predvsem mladinske pobude, ki so nasprotovale industrializaciji, opozarjale na onesnaženje ter odprle vprašanje proizvodnje in preskrbe z električno energijo, s posebnim poudarkom na jedrski energiji. Okoljska gibanja so igrala pomembno vlogo tudi v procesih demokratizacije in pri razvoju politične kulture.

Ključne besede: energetika, jedrska energija, industrija, politika, ZSMS

Andrej Klemenc je nekdanji urednik Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, dolgoletni okoljski aktivist ter vodja projektov na področjih trajnostne energetike in trajnostne mobilnosti (andrej.drklima@gmail.com).

Formacija

Rojen sem leta 1963 v Celju. Prvo desetletje svojega življenja sem preživel v tem industrijskem mestecu. Spomnim se, da je bil zaradi izpustov strupenih onesnaževal zraka iz celjske cinkarne v mestu zrak večkrat tako onesnažen, da ni bilo mogoče sušiti perila. Reka Voglajna je bila industrijska odplaka, vegetacija na obronkih hriba, na katerem stoji Celjski grad, pa vidno prizadeta zaradi kislega dežja. Čeprav je bila mama otroška zdravnica, zaposlena v celjski bolnišnici, se spomnim le, da se je v družinskem krogu govorilo o slabem zraku in njegovi škodljivosti za otroke, ne spomnim pa se, da bi v krogu družinskih prijateljev ali v šoli govorili o tem kot o okoljskem problemu. Onesnaženje je bilo dojet kot naravno stanje industrijske družbe; vsak, ki bi širjenje tega modela razvoja postavil pod vprašaj, bi bil verjetno dojet kot razredni sovražnik. V družbi je bil takrat dovoljen le, če se izrazim skladno s klasifikacijo diskurzov Johna Dryzeka, »prometejski diskurz«.

Za razliko od moje generacije, za katero je bil govor o razrednem sovražniku le diskurzivna praksa vzgojno-izobraževalnega procesa, sta generaciji mojih starih staršev in staršev še kako dobro pomnili realne učinke in posledice tega diskurza za tiste, ki so bili dejansko prepoznani kot razredni sovražniki. Moj ded po materini strani, ki je spadal v krog krščanskih socialistov in je imel za sabo tudi kratko medvojno partizansko avanturo, je na primer po drugi svetovni vojni izrekel pomisleke proti temu, da bi porušili stavbo nemškega Kulturbunda; predlagal je, naj ji raje odvzamejo simbole nemškutarstva in nacizma ter jo namenijo za ljudsko »kulturo in prosveto«. To se je pozneje tudi zgodilo, a ga je zaradi nasprotovanja uradni liniji nekaj časa zasliševala in nadlegovala UDBA, da bi mu tako dali vedeti, da je treba predloge »ljudske oblasti« sprejeti brez pomislekov. Huje se je godilo mojemu očetu; njegov oče, podpornik OF, je padel kot talec, a je bil moj oče kot najstnik po vojni na montiranem procesu kronska priča proti svoji materi, z bratom dvojčkom pa sta morala vsak dan pouka stopiti pred razred, kjer ju je učiteljica imenovala za »sinova izdajalcev slovenskega naroda«, čeprav sta sočasno po ustreljenem očetu prejemala borčevsko pokojnino. S tem sem bil seznanjen le bežno, vse dokler ni bila stara mama nekaj let po osamosvojitvi Slovenije dovolj gotova, da se rdeči teror ne bo vrnil, in mi je zaupala podrobnosti.

Čeprav je bilo povojno dogajanje vir nerazrešenih družinskih travm, je imel molk o njem tudi dobre posledice. Če namreč tega terorja ne bi dojemal le kot neotipljive groze iz pripovedke, si kot študent in »ekolog« oziroma »ekološki aktivist«, kakor so me imenovali mediji, verjetno ne bi drznil tako brezskrbno in optimistično lotiti organiziranja okoljskih protestov, čeprav je

bilo mogoče slutiti, da splošna skrb za okolje takrat ni bila več v nasprotju z uradno politično linijo. Po drugi strani pa sem se šele potem, ko sem sredi 90. let izvedel vse grozljive podrobnosti družinske zgodovine, začel resno zavedati pomena človekovih pravic, civilnih svoboščin in pravne države kot pogoja možnosti uspešnih prizadevanj in bojov za okolje. Zato soglašam z Robin Eckersley, da je liberalna država predpogoj tako socialne kot okoljske države.

Sredi mojega osnovnošolskega izobraževanja smo se preselili v Radomlje, idilično podeželsko vas med Domžalami in Kamnikom, ki se je v tistem obdobju zečela spreminjati v podeželsko spalno naselje (kar k sreči nikoli ni dokončno postala). Čeprav sem torej prva leta življenja preživel v močno onesnaženem Celju, kjer smo se igrali na še bolj onesnaženih igriščih, je moj intimni naravovarstveni spomin vezan na to poznejše obdobje. Na obrobju naselja je bila ob Kamniški Bistrici gozdna zaplata in nekako sredi nje je izstopal mogočen iglavec. To je bil prostor mojega (pred)pubertetniškega bega in iskanja, prostor, kjer sem našel mir. Potem pa so gozd zaradi širjenja lokalne papirnice v veliki meri posekali in padel je tudi tisti mogočni iglavec. Reagirai sem s patetičnim spisom o uničenju gozda, ki ga je učiteljica slovenščine pripoznala za dovolj kakovostnega, da je bil objavljen v šolskem glasilu. Morda je bila ta literarna izpoved osamljenega, vase dvomečega, precej zafrustriranega in nesrečno zaljubljenega, sicer kulturno in družbeno-politično zelo aktivnega pionirja moj prvi »okoljevarstveni angažma«.

Za koncept varstva okolja sem prvič slišal v gimnaziji, ki sem jo obiskoval v Kamniku. Kot predsednik gimnazijske mladinske organizacije sem imel dolžnost svoje sošolce motivirati, da so ob dnevu Zemlje¹ pobirali smeti ob bregovih v betonsko korito ujete Kamniške Bistrice, ki je – razen ob močnem dežju, ko je narasla – zaudarjala po odplakah iz klavnice in industrijskih obratov, posebej usnjenih. To je bilo konec 70. let, ko je Slovenija kot prva med jugoslovanskimi republikami že imela svoj »sekretariat za varstvo okolja«, v povojih pa je bila tudi prva okoljevarstvena zakonodaja. Pozneje sem dojel, da je bila to posledica že leta 1972 organizirane Stockholmske konference, ki velja za prvi globalni okoljski vrh. A vendarle: Slovenija si je prizadevala, da bi vsaj simbolno sledila tistemu delu sveta, ki se je začel spraševati o posledicah industrializacije.

¹ Takrat sta bila dan Zemlje (22. april, razglašen leta 1970) in svetovni dan varstva okolja (5. junij, razglašen leta 1974) tako rekoč sinonima in v pogovornem jeziku smo govorili o »dnevu okolja« oziroma »dnevu varstva okolja«. Dejstvo, da so bile v šolah čistilne akcije na dan Zemlje, govorilo pa se je o dnevu varstva okolja, gre morebiti pripisati temu, da je prvi izum takrat še zelo sumljive ameriške demokracije (in za generacijo utemeljiteljev socialistične oblasti prav tako sumljive generacije otrok cvetja), drugi pa je – sicer z dvoletno zamudo – izhajal iz Stockholmske konference. 5. junij ni bil najprimernejši datum za šolske čistilne akcije tudi zaradi bližajočega se zaključka šolskega leta in že bujnega rastlinja. Tako se je dan Zemlje preoblekel v »dan okolja«.

Čeprav sem bil kot predsednik gimnazijske mladinske organizacije in član uredništva lokalnega mladinskega glasila obveščen o namerah oziroma gradnji sistema za čiščenje industrijskih in komunalnih odplak občin Domžale in Kamnik, nam nihče ni niti z besedo omenil problema uničenja rečnega in obrečnega prostora ter življenja v reki, ob kateri smo pobirali papirno in plastično embalažo, niti se v šoli ni govorilo o čistilnih napravah ali sistemih za čiščenje vode. Tudi o problemu odpadne embalaže in odlaganja odpadkov ni bilo besede. Pravzaprav okoljevarstveni diskurz, kakršenkoli že, sploh ni obstajal. Imeli smo le »akcije«, s katerimi smo potrjevali pravilno usmerjenost režima. Mi, mularija, ki nas je že prevzel »punk rock«, smo pač oddelali svoje. Toda punk nam je tudi omogočil javno in telesno manifestacijo svojega nezadovoljstva s sicer varnim in predvidljivim svetom, ki pa ga je zaznamovala paternalistična mikro- in makrofizika oblasti.² Verjetno brez tega ne bi bilo niti poznejših »okoljskih bojev«, ki so od začetka 80. let začeli javno postavljati pod vprašaj paradigmo širjenja težke industrije z vidika uničevanja narave, okolja in krajine.

Vsaka osebna zgodovina ima tudi diskontinuitete in prelome. Zame je bilo služenje vojaškega roka v JLA pomembno zaradi dvojega. Prvič, takrat sem se zavedel, da sem kulturno in politično nekaj drugega od uradne podobe jugoslovanstva, čeprav se identificiram kot Jugoslovani; da me s pripadniki drugih narodov družijo predvsem glasba: Pankrti, Lublanski psi, Lačni Franc, Prljavo kazalište, Azra, Film, Parafi, VIS Idoli, Ekatarina Velika, Šarlo Akrobata in druge skupine z urbane, partikularno obarvane novovalovske scene, ki je enoten prostor kulturne izmenjave ustvarjala prav skozi razlike. In drugič, zavedel sem se, da imam ne glede na razlike v kulturnih idiomih in okusih z ostalimi pripadniki slovenske narodnosti na ravni dožemanja vojaške mikrofizike oblasti in reakcij na vojaški drill več skupnega, kot sem si bil pripravljen priznati. Med izvajanjem popoldanske »političke nastave« sem nekajkrat omenil »pluralizem samoupravnih interesov« ter »pravico delovnih ljudi in občanov do konkretne kritike in drugačnih predlogov rešitev, kot jih predlagajo funkcionarji«; seveda sem se zaradi tega soočal z mrkimi pogledi in zoprnimi vprašanji oficirskih izvajalcev ideološko-politične vzgoje. Iz vojske sem pri dobrih devetnajstih letih prišel s spoznanjem, da je Jugoslavija socialno in kulturno veliko bolj raznovrstna, kot so nam jo predstavljali v šoli, in da obstajajo zelo različna, celo nasprotujoča si tolmačenja o tem, kaj je »socialistično samoupravljanje«. Začel sem s študijem na Fakulteti za družbene vede oziroma takratni Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo ter se kmalu tudi preselil v Ljubljano, kjer sem se počasi vključil v študentsko družbeno-politično življenje. Zaradi filozofskega eseja

2 Ali kot so v komadu *Lepi in prazni* peli Pankrti: »Sami starci, hočete kopije vas!«

o okolju, k pisanju katerega me je spodbudil profesor dr. Leo Šešerko, sem pristal v uredništvu ČKZ.³

Kmalu sem kot »mlad perspektiven kader« postal član »delovne skupine za ekološko in mirovno gibanje« pri Republiški konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS). Ta si je takrat začela izposojati parole, videz in diskurzivne elemente zahodnonemških levičarskih okoljskih in mirovnih gibanj, ki so leta 1979 politično kulminirala v stranko zelenih, s katero se je v Zvezni republiki Nemčiji simbolno in dejansko končalo obdobje povojnega dvovladja dveh velikih povojnih strank, zavezanih paradigmi na gospodarski rasti temelječe socialne države. Z zelenimi se je v zahodnoevropskem političnem prostoru prvič politično legitimiral diskurz rizične družbe, ki se je v političnih praksah prepletal z diskurzoma meja rasti in ekološke modernizacije, pozneje pa z diskurzom trajnostnega razvoja.

80. leta: upor industrializaciji in premišljanje energetske politike

ZSMS se je tako v začetku 80. let uprla širjenju težke industrije v Sloveniji, konkretnije, širjenju proizvodnje jekla v slovenskih železarnah ter proizvodnje glinice in aluminija v Kidričevem. Izobražena mladina je bila vse bližje zahodnim življenjskim slogom in ambicijam, tako da v tovrstnem razvoju ni videla perspektive. V infrastrukturnih in gospodarskih investicijah je prepoznava nadvlado »birokratske frakcije kapitala« nad »tehnokratsko«, ki je obetala učinkovitejšo alokacijo kapitala in s tem povečanje dodane vrednosti ob enakih ali zmanjšanih vložkih dela, energije in materiala v produkcijo.⁴ V ozadju nadvlade birokracije pa je bila partija, ki je prek svoje transmissijske mreže Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) obvladovala vsa ključna kadrovska vozlišča gospodarskih, družbeno-političnih in kulturnih omrežij.

3 Pozneje sem spoznal, da je bila moja vključitev v uredništvo povezana tudi s takratnimi sektaškimi obračuni o »teoretski pravovernosti«, zaradi katerih so uredništvo zapustili nekateri dotedanji uredniki.

4 To je tudi ključno sporočilo knjige *Delo in kapital v SFRJ* I. Bavčarja, S. Kirna in B. Korsike, ki so bili teoretski utemeljitelji oziroma ideologi politične države ZSMS v prvi polovici 80. let prejšnjega stoletja. Delo je sicer ostalo zamejeno v okvire politične ekonomije in reducirano na ekonomsko funkcijo, pred partijskim očitkom, da je apologija tehnokracije, pa so se avtorji branili s sofizmom »smo za tehnokracijo, čeprav seveda samo negativno« (ker bo ta z zaostrovanjem nasprotij blagovne produkcije prej privedla do njenega preseganja oziroma heglovske ukinitve).

Usmerjanje nacionalne akumulacije kapitala v težko industrijo je bilo ob znanih republiških monopolih nad dobavo električne energije v jugoslovanskem elektroenergetskem sistemu mogoče samo ob znatnem povečanju proizvodnje električne energije v Sloveniji. Tako se je pokazalo, da je jedrska elektrarna v Krškem, ki je prav takrat začela s poskusnim obratovanjem in je bila promovirana kot znanilec tehnološke modernizacije celotnega gospodarstva, dejansko v funkciji regresivnega širjenja težke industrije. Kot kompenzacijo za nemoč strukturne integracije države, ki po smrti Josipa Broza Tita ni imela več mehanizmov za sprejemanje ključnih političnih in gospodarskih odločitev, je zvezna administracija v Beogradu sredi 80. let poskušala oblikovati skupne izobraževalne programe in politike razvoja tistih visokih tehnologij, katerih visoke stroške razvoja bi bilo mogoče legitimirati hkrati nasproti in v sozvočju z velikim finančnim apetitom vojske. Jugoslovanski jedrski program – izgradnja dvajsetih jedrskih elektrarn do leta 2020 – naj bi bil eno od tehnoloških orodij za rešitev gordijskih vozlov nedorečenih in nasprotij polnih jugoslovanskih energetskih, tehnoloških in vojaških politik, Jugoslavija pa bi, tudi s podporo Evropske gospodarske skupnosti (predhodnice EU), postala izvoznica električne energije v zahodno Evropo.

Toda pogoja možnosti za razvoj jedrskega programa sta bila centralizirano odločanje in najemanje poceni kreditov. Na obeh ravneh so nastopile težave. Tako rekoč čez noč je Mednarodni denarni sklad spremenil svojo politiko, tako da ni bilo le nemogoče dobiti novih poceni posojil, temveč so že obstoječa postala neznosno breme.⁵ Po drugi strani pa slovensko in hrvaško politično vodstvo nista pristali na to, da bi vajeti energetske politike, ki je temeljila na oskrbi z električno energijo iz velikih centraliziranih objektov, prevzela zvezna vlada, na katero bi lahko imele odločilen vpliv republike, ki so bile zavezane nadaljevanju klasične industrializacije ter do-
vzetnejše za sodelovanje s Sovjetsko zvezo na jedrskem področju.

Iz nasprotovanja težki industrializaciji Slovenije, ki ga je vse bolj javno artikuliralo takratno vodstvo ZSMS, fascinacije nad novimi oblikami

⁵ Mednarodni denarni sklad je leta 1984, potem ko so ZDA čez noč dvignile vrednost dolarja, zaostрил svojo politiko do kreditomalk in od njih zahteval strogo spoštovanje kreditnih obveznosti, kar je posledično pomenilo omejitev nadaljnega zadolževanja in javne porabe. Ker je razvoj SFRJ v veliki meri temeljil prav na poceni kreditih ter možnosti njihovega nenehnega reprogramiranja, je večini ekonomistov SFRJ postalo jasno, da je s tem ogrožen razvojni model države oziroma da je konec Jugoslavije, v kateri so nasprotja med razvitimi in nerazvitimi ter posledice politično neučinkovite alokacije kapitala blažili z najemanjem kreditov na mednarodnih finančnih trgih. Študentski časopis Tribuna, kjer sem bil takrat član uredništva, je natisnil osmrtnico Jugoslaviji. Objava je povzročila precej hude krvi v politiki in zahteve po obračunu z uredništvom. Obrambi je na sodišču uspelo dokazati, da ni šlo za blatenje časti in imena države, saj Jugoslavija z besedo ni bila nikjer omenjena niti niso bili uporabljeni njeni simboli (grb in zastava), temveč zgolj zemljepisni prikaz države. Takratni odgovorni urednik Iztok Hasan Vilić je pod bremenom pogojne kazni preventivno odstopil in člani uredništva so za v. d. odgovornega urednika izbrali mene.

političnega udejstvovanja nemških zelenih, ki so prinašale tudi nove politične vsebine in koncepte, ter seznanjanja s tehničnimi vidiki energetskega naprav in sistemov ter njihovim zgodovinskim razvojem je raslo moje zanimanje za energetske politike. Stike z mano kot predstavnikom sicer zgolj na teoretsko-diskurzivni ravni obstoječega novega družbenega gibanja, ki problematizira uporabo jedrske energije tudi v miroljubne namene, so vzpostavili predstavniki koroške protijedrske iniciative AntiAtomKärnten s sedežem v Celovcu ter zeleni iz Furlanije-Juljske krajine. Tako smo v Ljubljani pod tiho politično zaščito ZSMS še pred katastrofo v Černobilu organizirali demonstracije proti jedrski energiji, ki se jih, razen organizatorjev, ni udeležil skoraj nihče, so jih pa kljub temu opazili in omenili osrednji mediji. Slovenski politični vrh je s tem, da demonstracij ni preprečil in da so o njih poročali osrednji mediji, v Beograd poslal sporočilo, da Slovenija ostaja zavezana svoji odprtosti do zahoda in da zavrača jugoslovanski jedrski program, domači in svetovni javnosti pa dal znak, da ne bo preganjal civilnih pobud, ki bodo tudi z zbiranjem in protesti na javnih mestih problematizirale rešitve oblasti, dokler ne bodo pod vprašaj postavljale samega sistema.

S tem se je odprla prva od Pandorinih skrinjic, ki so se zaprle po drugi svetovni vojni. V njej ni bilo nobenih pretresljivih okostnjakov žrtev iz preteklosti, temveč precej abstraktni strahovi ekološkega preživetja sedanjih in prihodnjih generacij. Čeprav je število okoljskih protestov postopoma naraščalo in je na demonstracijah ob prvi obletnici černobilske katastrofe mimo sedeža skupščine že korakala pisana mala četica demonstrantov z mednarodno udeležbo, pa z izjemo velenjskega protijedrskega mitinga težko govorimo o množičnih protestih. Ljudje, ki jih je industrijsko onesnaževanje neposredno najbolj pestilo, mu niso upali javno nasprotovati ali celo protestirati – deloma zato, ker so se bali za svoja delovna mesta oziroma delovna mesta sorodnikov in znancev, deloma pa zato, ker so vedeli, da si bodo lokalni veljaki dobro zapomnili morebitne protestnike, ki utegnejo v svojih lokalnih okoljih utrpeli resne posledice.

Začele so se tudi prve javne tribune na temo okoljskih posledic in razvojnih zablod energetske politike, ki je z gradnjo vedno večjih elektrarn zgolj poskušala slediti nenasitni lakoti gospodarstva po vse več energije, pri čemer so bili njeni največji potrošniki nagrajeni z nižjo ceno, vsi stroški razvoja infrastrukture in gradnje elektroenergetskih objektov pa so bili podružbljeni. Konec leta 1985 je uredništvo ČKZ sprejelo sklep, da organizira okroglo mizo o jedrski energiji, v zvezi s katero smo pri Tribuni že pred tem poskrbeli za prevod več kritičnih člankov z nemškega govornega področja, v nadaljevanjih pa smo objavili tudi prevod večjega dela, takratne uspešnice

Holgarja Strohma *Miroljubno v katastrofo*,⁶ ki je v ospredje postavila povezavo med jedrsko energijo in nadaljevanjem industrijske paradigme razvoja z vsemi posledicami onesnaženja okolja. Na okrogli mizi smo poleg nekaterih vidnih strokovnjakov iz Slovenije in Hrvaške, ki so javno nasprotovali jugoslovanskemu jedrskemu programu, povabili tudi takrat javno najbolj izpostavljenega nemškega kritika jedrske energije, nekdanjega vodjo razvoja nemškega jedrskega programa Klaus Traubeja, ter nekaj protijedrsko usmerjenih družboslovcev iz Združenega kraljestva. Dva meseca pozneje, v trenutku, ko sem pisal uvod v avtorizirano besedilo z okrogle mize, ki je izšlo kot redna izdaja ČKZ, se je zgodila katastrofa v Černobilu. Protijedrsko razpoloženje je tudi kot znamenje naraščajočega dvoma v socializem, tako v tujini kot doma, dobilo krila.

Zvezek ČKZ *Jedrske elektrarne – da ali ne?* sicer ni postal prodajna uspešnica. Tematika se je preselila v osrednje medije, ZSMS je prevzela pobudo za Zakon o moratoriju na gradnjo jedrskih elektrarn v SFRJ in postalo je jasno, da v Jugoslaviji ni več sile, ki bi lahko mimo odprte javne razprave uzakonila gradnjo jedrskih elektrarn in zagotavljanje sredstev zanje. Jugoslovanski jedrski program je bil mrtev že nekaj let pred tem, ko se je s pohodom Slobodana Miloševića na oblast začela smrtna agonija SFRJ. Toda ob tem so se v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu začeli pojavljati zametki družbenih ekoloških gibanj, ki so obetali, da lahko ustvarijo drugačno skupno areno javne politike, v kateri bo prostor tako za tematizacijo okoljskih tveganj kot za uveljavitev liberalnih postulatov politike kot pogoja možnosti kakršnegakoli kritičnega političnega diskurza.⁷

6 Da je knjiga aktualna še danes, dokazuje po njej leta 2012 posneti dokumentarni film, ki si ga lahko ogledate na povezavi: https://www.youtube.com/watch?v=jC38B3oc_SQ.

7 V Zagrebu je nastalo društvo Zelena akcija, v Srbiji pa je bila kritika prisotna v beograjski reviji NIN. Srbski promotor uporabe energije sončnega sevanja in jedrski strokovnjak B. Lalović, ki je bil v veliko oporo piscu kritičnih člankov D. Jovanoviću, je nasprotovanje jedrski energiji plačal z življenjem. Če je v Sloveniji takratno politično vodstvo protijedrsko razpoloženje v javnosti znalo tiho in modro podpreti ter instrumentalizirati v svojih prizadevanjih za ohranitev politične avtonomije Slovenije, je bilo v Srbiji hitro uporabljeno za nacionalno obarvani populizem. Beograjska televizija je v oddaji na temo jugoslovanske energetske politike v elitnem terminu gledalce pozvala, naj med oddajo izključijo vse nepotrebne porabnike energije, oddajo pa zaključila z ugotovitvijo, da so »gledalci dokazali, da je mogoče varčevati z energijo in da se z varčevanjem z energijo in uporabo srbskega premoga na Kosovu lahko rešijo problemi z oskrbo z električno energijo na državni ravni«. Takrat so na Kosovu že več let potekala avtoritarna posredovanja represivnih organov nad albanskimi protestniki, ki so zahtevali večjo avtonomijo za to pokrajino; tako poudarek o »srbskem premogu na Kosovu« ni bil naključje. (»Šta će nama nuklearne elektrarne kad imamo srpski ugalj na Kosovu.«) V SFRJ ni bila mogoča razprava o katerikoli politiki, ki ne bi bila obremenjena z nacionalističnim diskurzom. N. Popov, eden od starost sociologije na območju nekdanje Jugoslavije, je menil, da ima od vseh »novih družbenih gibanj« (ekološko, mirovno, feministično) zaradi kulturne pogojenosti prostora samo ekološko potencial, da preseže nacionalizem in se razvije v celotni državi. Konec 80. let je N. Zakošek na Svobodni univerzi v Berlinu kot podiplomski študent zasnoval dispozicijo doktorske disertacije, ki je temeljila na tej podmeni in v kateri je želel

Dve generaciji, dve izhodišči

Sočasno s svojim angažmajem nasprotovanja jugoslovanskemu jedrskemu programu sem se kot član izvršnega odbora Zveze društev za varstvo okolja Slovenije (ZDVOS) seznanil tako z vplivi energetike na okolje (kmalu je poleg tveganj, povezanih z jedrsko energijo, v ospredje stopila problematika kislega dežja) kot tudi z vplivi industrijskega kmetijstva in kemične industrije ter dobival vse širšo sliko o stanju okolja v Sloveniji. Omenjena organizacija je bila ustanovljena v drugi polovici 70. let in je temeljila na lokalnih društvih, ki so delovala v večini takratnih občin (v tistem času je bilo v Sloveniji 60 občin, ki so bile opredeljene kot temelj lokalne samouprave ter so imele poleg političnih tudi upravne in razvojno-gospodarske funkcije). Krovno organizacijo je obvladovala mreža starejših članov, pripadnikov partizanske generacije, ki so izhajali iz povojne politične in kulturne elite ali so bili tako ali drugače povezani z njo. Večina je imela za sabo partizansko izkušnjo in kljub bolečim razočaranjem nad revolucionarnim povojnim terorjem, pri katerem so imeli nekateri celo aktivno vlogo, neomajno vero v socializem oziroma »samoupravni socializem«. Iskreno so verjeli, da so pereči problemi industrijskega onesnaženja posledica po eni strani še ne dovolj razvitega gospodarstva oziroma »materialne baze«, po drugi strani pa slabe obveščenosti ključnih gospodarstvenikov in politikov o okoljskih posledicah ter dolgoročni škodi za ljudi in naravo. Prepričani so bili, da bodo s svojim znanjem in ugledom pri pristojnih dosegli vsaj zmanjšanje, če že ne odpravo okoljske škode. Z vsem srcem so se zavzemali za varstvo narave oziroma preprečevanje agresivnih infrastrukturnih in gospodarskih posegov, ki bi trajno spremenili značilne krajine, naravne vrednote in spomenike. Okolje in narava sta bila po njihovem mnenju ogrožena zaradi pohlepa človeka kot takega ter zaradi o okoljskih posledicah pomanjkljivo izobraženih in/ali informiranih odločevalcev. Zanje je bil svet manihejsko razdeljen na kapitalizem, v katerem zaradi gonje po dobičku za okolje in naravo ni nobenega upanja, ter na socializem, ki bo zlasti v jugoslovanski samoupravni inčici nekoč postal tako zrel, da bo odpravil uničevanje okolja ter ohranil krajino in bistvene naravne vrednote. Rešitev so videli predvsem v strožji in bolj striktno izvajani zakonodaji s področja varstva okolja ter v preprečevanju razvoja potrošniške družbe.

analizirati potencial protijedrskih gibanj v SFRJ za vzpostavitev arene energetske politike, ki je ne bi obvladovala republiška partijska vodstva in največja energetska podjetja, temveč bi v njej prevladovali nastajajoči akterji ekološke modernizacije energetske politike. Zaradi krvavega razpada SFRJ koraki naprej od dispozicije niso bili več mogoči oziroma smiselni.

Med ZDVOS in ZSMS je bil očiten generacijski razkol, če uporabim v zgodovino pisju tako modno besedo. Šlo je za razliko med generacijo partizanov in generacijo njihovih vnukov, torej za zelo različne življenjske svetove. Prva generacija je na partizanski boj in povojno revolucionarno obdobje sicer gledala z razočaranjem in nostalgijo, vendar je bil to zanjo izvorni mit, druga pa je hotela usodni zaznamovanosti s tem mitom pobegniti – ne z neposrednim nasprotovanjem, temveč prej z njegovo razgradnjo skozi parodijo in negacijo. Starci, »ki so hoteli ustvariti kopije samih sebe« (glej opombo št. 2), so kljub temu, da so njihova omrežja še obvladovala ključna mesta odločanja, predvsem na neformalni ravni, izgubili energijo in zanos, pa tudi avtoriteto in nasilje boga očeta, ki je ustvaril svet. Izgubili so iluzijo, da so subjekt, ki izreka zgodovino. To niso bili vase in v svoj prav absolutno prepričani gospodarji. Bili so babice in dedki, do katerih smo čutili spoštovanje, ne pa strahospoštovanja. In vedeli smo, da gre svet drugo pot, njihova pa se hitro izteka. Zaradi tega razkola v razmerju do izvirnega mita ni moglo priti do pragmatičnega sodelovanja. Oni so bili boj za socializem s človeškim obrazom, samoupravni socializem, nedotakljivost slovenskega jezika in kulture, neomadeževanost očetovskih figur naroda in seveda večni boj proti Drugim. Za nas pa so bili to – laibachovsko rečeno – »Sami tuji boji! Mi pa hočemo biti svoji!«.

A šlo je še za nekaj več kot zgolj za generacijski razkol: za različno razumevanje naše vloge. Za aktivne v ZSMS je bila pomembna sama možnost boja, možnost udejstvovanja v politiki kot igri moči. Njegov aktivizem se je napajal s konkretnimi okoljskimi problemi ter hkrati preizkušal meje dopuščanja svobode izražanja in delovanja znotraj samoupravnega socializma v Sloveniji. V ZDVOS so po drugi strani dajali večji poudarek na sodelovanju v politiki na osnovi ekspertize, dostopa do informacij in zmožnosti za njihovo interpretacijo, temelječo na naravoslovni vednosti. Večina članov se je bala, da bi si s preveliko povezanostjo z aktivizmom, ki izhaja iz konkretnih okoljskih problemov, pri povzročanju katerih sodelujejo konkretni odločevalci, nakopala težave – ne le zaradi nasprotovanja politično vplivnim posameznikom, temveč zaradi možnosti obtožbe, da delujejo proti končnemu cilju zgodovinskega razvoja, se pravi proti komunizmu kot razrešitvi (vseh protislovij) razredne družbe. Okoljsko ozaveščeni strokovnjaki so sicer v strokovnih krogih opozarjali na okoljske probleme ter informacije posredovali novinarjem in aktivistom, vendar so, z izjemami,⁸ hoteli ostati anonimni oziroma se niso hoteli izpostavljati in »se ukvarjati s politiko«, tudi če je šlo za varstvo okolja.

8 Ena od takšnih izjem je bil lani preminuli dr. Mihael Gabriel Tomšič, ki je že sredi 80. let javno in argumentirano nasprotoval enostavnemu enačenju energetske politike z gradnjo elektrarn, zagotavljanju subvencij za pridobivanje premoga ter prizadevanjem za zanesljivo oskrbo z nafto in njenimi derivati. Kot strokovnjak za jedrsko varnost je že pred nesrečo v Černobilu aprila 1986 javno nasprotoval gradnji druge slovensko-hrvaške jedrske elektrarne in jugoslovanskemu jedrskemu programu ter se zavzemal za učinkovito rabo obnovljivih virov energije. Na podlagi svojega strokovnega znanja je razvil načelno in radikalno kritiko zgrešene energetske in razvojne politike.

V tistem času »ekologija« v praktičnem smislu ni bila zares interdisciplinarno vedenje o okolju, ki si angažirano prizadeva, da bi zmanjšalo negativne vplive antropogenih sistemov na ekosistem. Prej je šlo za napaberkovano znanje, na katerem sta temeljila opozarjanje na anomalije industrijskega in prostorskega razvoja ter teoretiziranje o grešni naravi človeka in/ali strukturnih protislovjih kapitalizma kot izvora okoljske krize. Verjetno najboljši primer te mentalitete in drže je leta 1982 izdana knjiga Mire Ružič⁹ *Biti ali ne biti*. V njej so navedeni številni primeri kršenja splošnih okoljskih pravnih norm oziroma uničevanja okolja, ki jih avtorica povezuje z nespoštovanjem političnega načela, da je najvišji kriterij razvoja dobrobit delovnega ljudstva. Delo je v tem smislu zelo informativno, a ne vsebuje poskusa, da bi pojmovno opredelilo strukturne in sistemske vzroke anomalij.¹⁰ In prav to je bila temeljna anomalija sistema – da se ni smelo neposredno podvomiti v osnovne postulate družbeno-političnega sistema.

Mediji in javnost

Pregled osrednje medijske produkcije bi verjetno res pokazal, da so proti koncu desetletja, zlasti po katastrofi v Černobilu, okoljski problemi in izzivi postali pomemben del slovenske medijske krajine. Pri Delu je za to poskrbel takratni urednik Sobotne priloge Janko Lorenci, pri Dnevniku Alenka Vilfan, na RTV Ljubljana pa novinarka Andreja Lešnik in urednik Lado Ambrožič (televizija) ter Marjan Jerman (radio), če omenim le nekatere. Moja teza je, da ni šlo le (ali predvsem) za okoljske vsebine in reševanje okoljskih problemov, temveč prek konteksta, v katerem so bile te vsebine predstavljene, vsaj za delegitimacijo takratnih oblastniških struktur, če že ne za prikrito delegitimacijo samega sistema. To je bilo mogoče tudi zato, ker je bila v prevladujoči družboslovni teoretski produkciji, pa tudi pri medijsko najbolj izpostavljenih ekologih, ekologija obravnavana kot kritika kapitalizma.¹¹

9 M. Ružič je bila naravovarstveno angažirana arhitektka in urbanistka, pa tudi soproga oziroma vdova Borisa Kraigherja.

10 Bolj strokovno koncipirana, a manj strastno angažirana so knjižna dela drugih slovenskih avtorjev iz 70. in z začetka 80. let, ki so sledila prvim prevodom okoljskih uspešnic z zahoda (na primer *Ravnotežje v naravi* L. J. Milna in M. Milne, *Nema pomlad* R. Carson ali poročilo *Meje rasti* D. H. Meadows in sodelavcev). Velja omeniti vsaj knjigi dr. Avgušтина Laha *Slovenija sedemdesetih let ter Makrosistemi in okolje* ter deli Marjana Tepine *Razsežnosti našega okolja* in Kazimirja Tarmana *Ekologija*.

11 Leta 1985 je izšel obširen zbornik *Pasti razvoja – Ekološke študije*, ki ga je uredil filozof in teoretik znanosti dr. Andrej Kirn. V njem so obravnavani zgodovinski izvori ekološke krize sodobne družbe, razmerja med politiko, ekologijo in ekonomijo, teoretske naravoslovno-tehnične razsežnosti ekologije ter družbeno-etična razsežnost strokovne ekološke zavesti.

Takratni okoljski diskurz pa je bil tudi nacionalno-identitetni diskurz. Z njegovo pomočjo smo se identificirali z zahodnimi družbami, v katerih je varstvo okolja legitimen razlog za politični angažma. Toda to je imelo marsikdaj v podtonu tudi šovinistični prizvok razločevanja med Slovenci, ki naj bi bili domnevno nagnjeni k redu in čistoči, ter Balkanci, ki naj bi bili nasprotje tega. Ta momenta sta pozneje sovpadla pri Jožetu Pučniku, enem od resničnih disidentov in borcev za samostojno in demokratično Slovenijo, ki pa je, kar je simptomatično, videl v razvojnem modelu Slovenije, ki ne temelji na energetske in polucijske intenzivnih tehnologijah, način, kako preprečiti prevelik vpliv Neslovencev na razvoj Slovenije. Od tu do ekološkega »etničnega čiščenja« in »izbrisa« pa je samo korak, ki ga resnici na ljubo, vsaj tako verjamem, Pučnik ni nikoli naredil. Me je pa ob osamosvajanju Slovenije toliko negativneje presenetilo, ko so mi nekateri nekdanji tovariši iz neformalnih mladinskih ekoloških skupin razlagali, da se bomo s samostojnostjo rešili tako umazane industrije kot tudi »južnjakov«. Sicer pa diskurz čistoče vedno potrebuje arbitrarno instanco, ki razsoja, kaj je in kaj ni »čisto«, ter »nečisto« sankcionira. Tudi okoljski diskurzi lahko zdrsnejo v fašistično govorico; navsezadnje je bil eden glavnih protagonistov izbrisa Igor Bavčar, nekdanji ZSMS-jevec.

Po katastrofi v Černobilu je šla Slovenija še korak dlje v odpiranju javnosti in prestrukturiranju, seveda v smeri razvoja »pravega samoupravljanja«. To je bilo mogoče tudi zaradi vedno večje legitimnosti doktrine »pluralizma samoupravnih interesov«. To je preprosto povedano pomenilo, da določene interese ni bilo mogoče kar diskreditirati, če je bil v nasprotju z drugim interesom, tudi če so tega artikulirale gospodarsko-politične elite. Opozicija je bila razumljena kot mehanizem za odvzemanje moči birokraciji in tehnokraciji, ki sta bili razglašeni za največji zavori pri razvoju samoupravnega socializma. Seveda pa ni bilo mesta za opozicijo, ki bi poskušala vsa ta nasprotovanja združevati in konceptualizirati v smislu politike, ki bi temeljila na abstraktni politični volji državljana. To mesto je bilo še vedno mesto razrednega sovražnika. In da socializmu sovražne sile ne bi prevzele pobude, je bilo treba vse številčnejše okoljevarstvene in ekološke pobude neko usmeriti k doseganju sprejemljivih ciljev, ne da bi to vodilo do zahtev po političnih spremembah, kot so jih na oblast v tistem času začeli naslavljati intelektualci iz kroga Nove revije.

Istega leta je izšlo tudi veliko poljudnejše delo Huberta Požarnika *Alternative, poti in stranpoti napredka*, ki je postalo prava uspešnica.

Konferenca *Ekologija, energija, varčevanje*

Težave z energetskeintenzivnimi industrijami in njihovimi apetiti po ekspanziji, ki jim je potuho dajalo slovensko elektrogospodarstvo, naraščajoči pritiski zvezne vlade, da z jugoslovanskim jedrskim programom republikam odvzame velik del samostojnosti, vse glasnejši protesti proti onesnaženju zraka ter strahovi zaradi tveganj, ki jih prinaša jedrska energija in so podlago našli v černobilski katastrofi, so pripeljali do odločitve takratnega republiškega političnega vodstva, da v začetku leta 1987 prek SZDL kot »najširše fronte delovnih ljudi in občanov« skliče problemsko konferenco *Ekologija, energija, varčevanje*.¹² Na njej naj bi identificirali območja in vrste onesnaženosti ter določili sanacijske ukrepe in ukrepe za zmanjšanje onesnaženja, vključno z ekološko sanacijo termoelektrarn. Opredelili naj bi tudi mehanizme in spodbude za učinkovito ravnanje z energijo ter vsaj neformalno razpravljali o tem, ali je gradnja novih jedrskih elektrarn za Slovenijo še sprejemljiva.

ZSMS je kot delegate na konferenco poslala ekologe iz svojih vrst ter javno uveljavljene okoljevarstvenike. Ob tem ni organizirala takrat formalno obveznega posvetovanja svojih delegatov z njihovo »bazo«, ampak jim je dala odprti mandat, da zastopajo osebna stališča, brez vnaprej določenih tem za razpravo in smernic, kako se odločati. Na konferenci smo tako poleg predstavnikov lokalnih in delovnih okolij sodelovali tudi tisti, ki smo se – ne da bi bili izvoljeni – imeli za avtentične predstavnike ljudstva, ki je izpostavljeno okoljskim tveganjem. Nastopili smo ostro, neobremenjeni z iskanjem kompromisnih rešitev, h katerim so stremeli delegati, ki so sledili namigom »vplivnih tovarišev«. Tako sem na pripombo takratnega direktorja Inštituta Jožefa Štefana, da si v primeru jedrske energije nimamo kaj pomagati z neodvisnimi strokovnjaki, saj v jedrski energetiki že dolgo velja, da si strokovnjak le, če si »član notranjega kroga«, z vso vehemenco in aroganco odgovoril: »Hvala, s tem ste nam dali najboljši argument proti jedrski energiji!« Ne da bi se zavedali teoretskih ozadij ter političnih in praktičnih implikacij, smo mladinci predlagali uvedbo trga za energetska dovoljenja, s katerimi bi industrijo prisilili k varčevanju z energijo. Za nas ni bila pomembna izvedljivost, pomembno je bilo predlagati alternativo.

Nihče si ni predstavljal, kaj se bo iz te problemske konference izcimilo. Dogodek je bil predvsem še eden v vrsti ritualov, ki se je končal s splošnimi sklepi, za katere ni jasno, kdo, kdaj in s čigavimi sredstvi jih bo izvedel.¹³ Eden od

¹² Založba Delavska enotnost je gradivo za konferenco izdala v zbirki Aktualna tema (zvezek št. 41).

¹³ Tako je bilo predvsem na republiški ravni, medtem ko so bili na lokalnih ravneh sprejeti operativnejši sklepi. V Ljubljani so se na veliko negodovanje zasavskih premogovnikov in

teh sklepov je bil, da je treba zagotoviti ekološko sanacijo Termoelektrarne Šoštanj z namestitvijo naprav za razžvepljevanje dimnih plinov na največja in najnovejša bloka. Zahtevi po ekološki modernizaciji TEŠ ni neposredno ugovarjal nihče, zataknilo pa se je pri vprašanju, kdo naj bi jo plačal.

TEŠ, ki je imel in še ima pomembno sistemsko funkcijo tudi v regulaciji oziroma balansiranju med proizvodnjo in porabo električne energije, si zaradi že sicer visoke proizvodne cene energije ni mogel oziroma želel privoščiti še stroškov gradnje dragih naprav za razžvepljevanje. Zato je pritisikal na Elektrogospodarstvo Slovenije, da stroške solidarnostno prevale na druge, predvsem na Dravske elektrarne, ki električno energijo proizvajajo po najnižji ceni. Seveda pa so imela druga elektroenergetska podjetja svoje razvojne ambicije ter podporne mreže projektantov, dobaviteljev in izvajalcev, ki jih je bilo treba ohranjati pri življenju. Zato so se vsi upirali temu, da bi nosili stroške drugega, konkurenčnega omrežja, v nepreglednem pluralizmu omrežij pa tudi najvišji politični odločevalci niso imeli več moči, da bi presekali gordijski vozel in sprejeli odločitve, katerih nespoštovanje bi le težko sankcionirali.¹⁴

Konec in obet novega začetka

Konferenca *Ekologija, energija, varčevanje* je bila hkrati vrhunec in labodji spev »ekologije v nedrjih samoupravnega socializma«. Na podlagi svojih izkušenj v teh procesih lahko pritrdim tezi Slavoj Žižka, da največja grožnja vladavini partije niso bili disidenti, ki so ji nasprotovali, še manj pa tisti ciniki, ki so vanjo vstopali samo zaradi lastnih koristi ali zato, da bi se lahko udeležili njenega zadnjega sestanka.¹⁵ Največja grožnja smo bili tisti, ki smo samoupravno demokracijo jemali resno in se obnašali, kot da živimo v državi, v kateri partije ni več, v kateri nista pomembni vera in svetovni nazor, temveč prizadevanje za javno dobro. To pa je vselej nekaj abstraktnega in rezultat odprtega, demokratičnega političnega procesa.

A proti koncu 80. let je bila SFRJ ne le v gospodarskem razsulu, temveč tudi v politični agoniji. Romantično obdobje novih družbenih gibanj in pomlad

političnih struktur odločili, da bo del premoga za ljubljansko termoelektrarno-toplarno uvožen, saj bo zaradi veliko višje kakovosti pripomogel k boljšemu zraku.

14 Nekoliko pozneje sva z dr. Andrejem Lukšičem naredila analizo konflikta glede te ekološke sanacije in presenečena ugotovila, da je bil glavni protagonist ekološke modernizacije sam TEŠ, saj je njegovo vodstvo razumelo, da je to dolgoročno edini način za nadaljevanje obratovanja.

15 Znana šala iz poznega »komunizma« gre takole: Član partije vpraša drugega, zakaj ni prišel na zadnji partijski sestanek. Ta mu odgovori: »Uh, če bi vedel, da je bil res zadnji, bi pa res prišel!«

civilne družbe je zamenjal vse hujši spopad različnih konceptov vladanja. Grožnja, da vladanje prevzame »sedma jugoslovanska republika« – Jugoslovanska ljudska armada –, je bila vse resnejša. Tako je slovenska »ekoscena« konec 80. let padla v mrtvilo: jugoslovanski samoupravni eksperiment se je očitno bližal koncu, parlamentarna demokracija pa v kapitalizmu, ki je z Margaret Thatcher in Ronaldom Reaganom zaplul v viharne vode neoliberalizma, tudi ni kazala velikega potenciala za spremembe vrednot, modelov proizvodnje in potrošnje ter življenjskih stilov, za katere smo si prizadevali ekologi. Iz tega mrtvila so nas zbudili šele proces ustanavljanja političnih zvez, iz katerih so hitro, vsaj po imenu, nastale stranke, aretacija Janeza Janše in »proces proti četverici«. Takrat pa sem večino prostega časa in energije že posvečal ustanavljanju Zelenih Slovenije.